

BACSKAI KATINKA – Ceglédi Tímea

Reziliens tanulók a református iskolákban

Az országos kompetenciamérés tanulságai¹

ABSZTRAKT

Tanulmányunk hátrányos helyzetű diákok eredményességét vizsgálja a református fenntartású iskolákban, a reziliens diákokra koncentrálva. Tanulmányunk elején bemutatjuk, hogy milyen sokrétű értelmezése és mérési módja van a rezilienciának, amelyek közül az OECD egyik legfrissebb, összehasonlításra kifejlesztett módszertanát választottuk. Az adatelemzéshez az országos kompetenciamérés 2019. évi hatodikos tanulói kérdőív, a családi háttérkérdőív, valamint a telephelyi adatokat tartalmazó, általunk összevont adatbázist használtuk. A református szektort az egyéb felekezetek által fenntartott egyházi oktatási szektorhoz és a nem egyházi iskolák tanulóihoz hasonlítottuk. Azt találtuk, hogy a református iskolák diákjainak eredményessége magasabb ugyan az OKM-teszteken, ugyanakkor a családi háttérük is magasabb. Ezután térünk ki a reziliens diákok felkutatására. Ehhez beazonosítottuk a hátrányos helyzetű diákok közül azokat, akiknek az eredményessége kimagasló a társadalmi háttérükhöz képest. Megállapítható, hogy a vizsgált fenntartói szektorok közül a református iskolákban a legmagasabb a reziliens tanulók aránya, akiknek az eredménye is kimagasló. Az is látszik, hogy a reziliensek inkább elszórtan vannak jelen a református iskolák rendszerében és hogy a nagyvárosokban szinte egyáltalán nem találjuk meg őket.

Kulcsszavak: reziliencia, református szektor, felekezeti fenntartás, hátrányos helyzet

A reziliencia korunk egyik húzó fogalma lett. A reziliencia egy személy, egy entitás, egy szervezet vagy bármilyen rendszer azon képességét jelenti, amely révén sikeresen tud alkalmazkodni az életképességét, működését vagy fejlődését veszélyeztető körülményekhez, zavarokhoz, nehézségekhez (Masten, 2019). A fogalom népszerűsége abban rejlik, hogy gyorsan változó világunkban megnőtt a jelentősége azoknak a képességeknek, amelyek a növekedést és a rugalmas alkalmazkodást biztosítják, még a nehéz körülmények ellenére, sőt ezek hatására is (Masten et al., 2018, 2019; Ungar, 2021; Ceglédi, 2018). Korábbi munkáinkban a szerzők írnak reziliens diákokról és hallgatókról (Ceglédi, 2012, 2018), valamint reziliens iskolákról (Bacskai, 2015). Mindkét esetben a kedvezőtlen családi háttérből adódó szocioökonómiai hátrányok leküzdése értelmében alkalmazták a rezilienciát.

Kozma Tamás munkáiban nem egyéni szinten, de még csak nem is intézményi szinten értelmezi a tanulást és a rezilienciát sem, hanem közösségi, akár kisvárosi szinten, hazai adatokkal gazdagítva a nemzetközi reziliencia-szakirodalom egyik

¹ A tanulmány egyes részei publikálásra kerültek egy korábbi munkánkban (Bacskai & Ceglédi, 2022).

leginnovatívabb irányát (Ungar, 2021). Kozma kutatásainak terepét a közép-tiszai régió városai adják, amelyek reziliens módon igyekeznek reagálni azokra a kihívásokra, nehézségekre, amelyeket a politikai, szakpolitikai, történelmi, gazdasági változások indukálnak (Kozma, 2022a). Kozma Tamás vizsgálatai ezen az alapvetően protestáns gyökerekkel bíró területen (Kozma, 2018) összeérnek a jelen tanulmány témájával, a református iskolákba járó tanulók hátrányainak leküzdésével. A protestáns gyökerek természetesen nem jelentenek feltétlenül erős kötődést az egyházhoz, ahogy a szerző megfogalmazza: „Szekularizált világunkban a protestáns hagyomány sajátos történeti tudatot, társadalmi intézményeket, viselkedésmintákat és beállítottságokat, akár érték- és szankciórendszert is jelenthet... egy sajátos, a múltból eredő, a történet ködéből kiemelkedő kultúrát” (Kozma, 2022a: 47). Minden alapunk megvan ahhoz, hogy feltételezzük, ez a kultúra nem csak burkoltan él a református iskolák falai között (Pusztai, 2014), s jótékonyan hat a tanulók rezilienciájára.

Vizsgálatunk homlokterében ezért az áll, hogy egyéni és iskolai szinten milyen mértékben jelenik meg a reziliencia a hátrányos helyzetű diákok esetében a református oktatási szektorban. Minthogy Kozma Tamás a protestáns hagyományokon belül az evangélikust tárgyalja gyakrabban (Kozma, 2018), a jelen tanulmány szeretné gazdagítani ezt a diskurzust a református szektor bemutatásával, amit lehetővé tesz egyrészt a szerzők saját egyházi kötődése, másrészt az iskolák számossága. Tanulmányunk első felében a reziliencia értelmezési kereteit mutatjuk be, amelyet a kutatási módszerek ismertetése követ, majd az eredményeinkbe nyújtunk betekintést. Reziliens tanulók alatt azokat értettük, akik hátrányaik ellenére kiemelkedően tudnak teljesíteni a matematika- és/vagy az olvasás-szövegértés teszteken.

Eredményesség a hátrányos helyzet ellenére – A reziliencia mint értelmezési és elemzési keret

Munkánkban alapvetően a hátrányos helyzetű, az iskolában mégis sikeres diákokra koncentrálnak. A hátrányos helyzet fogalmának oktatási diskurzusba való bekerülése Kozma Tamás tudományos munkájának közismert eredménye. A hetvenes években alapot vetett annak a gondolkodásnak, amely tulajdonképpen a tanulók szocioökonómiai háttérének iskolai eredményességre gyakorolt hatásáról szól (Kozma, 1973, 1975).² E kezdeti kutatásokat az a cél vezérelte, hogy e hatás felismerésével a hátrányok leküzdését támogassa a tudomány. A felismerés óriási lendületet adott ahhoz, hogy a szocioökonómiai háttér hatásainak mélyrétegeibe is betekintést nyerjünk. A hátrányok leküzdhetőségét pedig egyre inkább azon eseteken keresztül vizsgálják a kutatók, akiknél ez sikeresen végbement. Tanulmányunk

² A hátrányos helyzetet ma már szigorúan lefektetett szabályok alapján határozzuk meg (Kozma, 2022b) és – teszük hozzá a szerzők – például sajnos a lakóhely vagy az iskolától való távolság, az eljutási idő nem képezi részét a definíciónak.

is ebbe a sorba illeszkedik. Ezúttal az országos kompetenciamérés adatain keresztül vizsgáltuk a református iskolákba járó hátrányos helyzetű tanulókat.

Egy olyan definícióból indulunk ki, amely egy nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tévő számítási módra alapoz a reziliens tanulók azonosítása során. A PISA- (Program for International Student Assessment – a Nemzetközi Tanulói Teljesítménymérés Programja) adatokat elemző nemzetközi jelentésekben azokat sorolják a reziliens tanulók közé, akik a társadalmi háttérrel komplex módon megragadó ESCS-mutató (PISA index of economic, social and cultural status) alapján az alsó, eredményességük alapján pedig a felső harmadba vagy negyedbe tartoznak (OECD, 2011). Az eredményesség alsó és felső határainak meghúzásánál nemzetközi és országon belüli szemléletet is alkalmaznak. A nemzetközi szemléletet követve a 2006-os adatok elemzésekor azokat tekintették rezilienseknek, akik szocioökonómiai státusuk alapján országuk alsó harmadában helyezkedtek el, természettudományi PISA-pontszámukat tekintve pedig a felső harmadába tartoztak azoknak, akik hozzájuk hasonló (kedvezőtlen) társadalmi helyzetben voltak OECD-szerte. Más szavakkal: reziliens volt az a diák, aki felülmúlta a hozzá hasonló háttérű tanulók teljesítményét nemzetközi szinten, s országán belül kedvezőtlen relatív társadalmi helyzetben volt (OECD, 2011). Az országon belüli szemléletet alkalmazó definíció szerint azonban azokat azonosítják reziliensekként, akik szocioökonómiai háttérük alapján országukon belül az alsó harmadba, PISA-teljesítményük alapján pedig országuk felső harmadába tartoznak (OECD, 2016). Az OECD jelentésekben 2009-től az alsó-felső harmados szemléletet felváltotta az alsó-felső negyedes szemlélet.

A nemzetközi alsó-felső negyedre építő, a tanulók családi háttérével kontrolláló definíció alapján 2006 és 2015 között Magyarországon 26%-ról 19,3%-ra csökkent a reziliens tanulók aránya. Ez az egyik legnagyobb mértékű csökkenés az OECD-országok és partnerországok között, mivel a vizsgált időszakban OECD-viszonylatban 27,7%-ról 29,2%-ra nőtt a reziliens tanulók aránya (OECD, 2016). Agasisti és munkatársai idősoros összehasonlításukban abszolút eredményességi mutatót alkalmazva vizsgálták a reziliens tanulói arány változását. Eredményeik szintén azt mutatják, hogy csökkent Magyarországon a reziliens tanulók aránya 2006 és 2015 között (2006: 20,9%, 2009: 20,2%, 2012: 18,6%, 2015: 14%) (Agasisti et al., 2015).

A 2018-as jelentés ismételten megerősítette sereghajtó pozíciónk tényét: miközben az OECD átlagát tekintve a hátrányos helyzetű tanulók 11,3%-a számított reziliensnek, addig Magyarországon mindössze 7,7% ugyanez az arány. A reziliens tanulókat ebben az elemzésben az országon belüli definíció szerint azonosították, így az adott országon belüli teljesítmény felső negyedének és a társadalmi háttér alsó negyedének metszetébe tartozó tanulókat sorolták a reziliensek közé (OECD, 2019). A legújabb, 2022-es PISA-adatok ismét Magyarország sereghajtó szerepére világítanak rá a reziliens tanulók arányát tekintve (Schleicher, 2023).

Adatok és módszerek

Az adatok elemzését olyan adatbázison készítettük el, amely átfogó képet nyújt a teljes magyarországi oktatási rendszerről. Törekedtünk arra, hogy átfogóan, ugyanakkor részletesen vizsgáljuk meg a diákok eredményeit, társadalmi háttérét és a nemzetközi gyakorlatban is használt módszertant alkalmazva szolgáltatassunk információkat az olvasónak.

Az elemzett adatbázis

Az elemzés során a 2019. évi országos kompetenciamérés 6. osztályos adatbázisát használtuk. Az országos kompetenciamérés (a továbbiak során: OKM) egy teljes körű tudásmérés, amely 2001-ben indult, s amelyet 2008 óta minden év tavaszán valamennyi 6., 8. és 10. osztályos diák megír (Oktatási Hivatal, é.n.a., 2022). A felmérés ún. populációs mintán történik, ami azt jelenti, hogy elvileg (a hiányzókat leszámítva) valamennyi diák megírja a matematikai és az olvasás-szövegértési eszköztudásra vonatkozó tudástesztet, továbbá ő maga vagy a szülei kitöltnek egy családháttér-kérdőívet, amelyben a diák társadalmi háttérére vonatkozó kérdések szerepelnek. A kérdések között a szülők iskolai végzettségére, munkaerőpiaci státusára, az otthon felszereltségére, kulturális javakkal való ellátottságára, a lakóhelyre, a családi szokásokra, a tanulás körülményeire is kíváncsiak a kutatók (Oktatási Hivatal, é. n. b, 2022)³, amelyből egy úgynevezett családháttér-indexet (CSH-index) képeznek (Oktatási Hivatal, 2022). A diákok adatai anonimizálva, de egyedi azonosítóval ellátva kerülnek be a kutatói adatbázisba, amely adatbázist az Oktatási Hivatal (OH) szigorú feltételek mellett bocsát a kutatók rendelkezésére. Jelen tanulmányhoz a diákok egyéni soros eredményeit és adatait a 2019. évvel bezárólag kaptuk meg elemzésre. A három évfolyam mérési eredményei közül ebben a tanulmányban mi a 6. osztályos eredményeket vesszük górcső alá (N = 99615). A diákadatbázisok mellett a telephely vezetői is kitöltnek egy kérdőívet, illetve az intézmények vezetői is. A kutatásunkban ezt a három adatbázist a telephelyi és az intézményi kódok segítségével összeolvastottuk, elemzéseinket ezen a hármas adatbázison végeztük el.

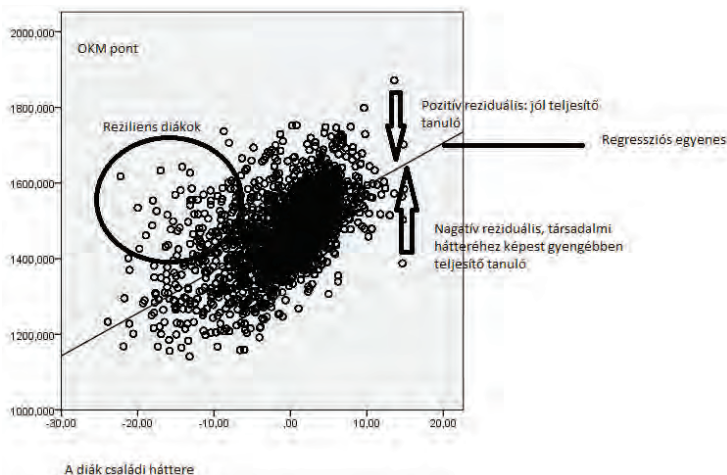
A kialakított változók

Az elemzés első lépése az adatbázisok kialakítása volt, ezután a szakirodalom alapján kialakítottuk a reziliens tanulók azonosítására szolgáló változónkat. A változó képzéséhez a PISA 2011 módszertanát vettük alapul. Fontos szempont volt, hogy nem azokat a diákokat tekintettük eredményesnek, akik magas képességpontokat érnek el a matematika- vagy az olvasás-szövegértés teszteken, hanem a társadalmi

³ Az adott év háttérkérdőívei nyilvánosak, az interneten megtalálhatóak (Oktatási Hivatal, é. n. b).

háttér alapján korrigált adatokból indultunk ki. Mit jelent ez? Minden országban jellemző tendencia, hogy azok a diákok, akiknek a családi háttere magasabb (ez alatt azt értjük, hogy a szülők iskolázottabbak és az anyagi hátterük jobb), jobban teljesítenek a teszteken. Magyarországon ez a hatás az egyik legmagasabb az OECD-országok között (a statisztikai modell szerint a diák eredményességének mintegy 40%-a a családi háttér következménye). Hogy ezt a torzítást kiküszöböljék a kutatók, és ne a diákok társadalmi háttérét mérjék csupán, egy (regressziós) egyenest fektetnek az adatokra, amely megmutatja, hogy mennyire meredek ez a lejtő. A meredekséget az határozza meg, hogy a társadalmi háttér magasabb szintjeire lépést milyen meredeken követi a tesztpontszámban elért emelkedés. Minél meredekebben követi, annál erősebb a társadalmi háttér hatása az eredményekre. Modellünkben azt vizsgáljuk, hogy ehhez a regressziós egyeneshez képest mennyire tér el a diák eredményessége. Akkor tekintjük a diákot jól teljesítőnek, ha az ő eredménye magasabb, mint ahogy azt tőle elvárnánk a társadalmi háttere alapján. Ebben az esetben a számításaink alapja a reziduális, vagyis az a különbség, amely a diák családi háttere alapján tőle elvárt eredményhez képest teljesít. Ha ez a reziduális pozitív, vagyis a diák eredményei a regressziós egyenes felett vannak, akkor ő jól teljesít. Azok a diákok lehetnek reziliensek, akik esetében a reziduális a felső egyharmadban található, ugyanakkor társadalmi hátterük a családi háttérindex alapján az alsó egyharmadba esik (1. ábra).

Ez a számítási mód elsősorban a nemzetközi összehasonlítást segíti, a mi esetünkben nem a nemzetközi, hanem a szektorok közötti összehasonlításra használjuk fel a módszert. Három fenntartói típust hasonlítottunk össze: a református, a többi egyházi, a nem egyházi.

1. ábra. A reziliens diákok statisztikai felderítésének módja

⁴ Az ábra csak a jobb megértést segíti, szűrt mennyiségű valós adatokon alapszik. A teljes adatbázis valós adatainak mennyisége annyira nagy, hogy a pontok sűrűsége olyan mértékű, amely az ábra értelmezését lehetetlenné teszi.

Kutatási kérdések

K1: Mekkora a hátrányos helyzetű tanulók aránya az egyes fenntartói szektorokban?

K2: Mekkora a reziliens tanulók aránya az egyes fenntartói szektorokban?

K3: Van-e különbség a reziliencia mértéke között fenntartói szektoronként?

K4: Vannak-e reziliens iskolák, vagy a reziliens diákok véletlenszerűen oszlanak el az iskolák között?

Eredmények

A rezilienciának ebben a tanulmányban két feltételét szabtuk meg. Egyrészt a diáknak hátrányos helyzetűnek kell lennie, ami értelmezésünk alapján azt jelenti, hogy a CSH-indexe az országos átlaghoz képest az alsó egyharmadra esik. A másik kitétel az volt, hogy a hátrányos helyzetű diák reziduális (a családi háttér alapján elvárt tesztpontjához képest a valós pontszáma) a felső egyharmadba essen a matematika- és az olvasás-szövegértés tesztek pontszámeredményei alapján.

(K1) Először tehát megvizsgáljuk a hátrányos helyzetű diákok arányát fenntartói szektoronként.

Míg az állami szektorban az ott tanuló diákok 35,5%-a tartozik az általunk hátrányos helyzetűként definiált kategóriába, addig a nem református egyháziban 28,1%, a református iskolák tanulóinak kevesebb mint negyede (23,9%), ez 825 tanuló⁵. A református oktatási szektor protestáns hagyományokon alapszik, ahol a tudásnak, műveltségnek mindig nagy értéke volt (Kozma, 2022a), feltételezhető, hogy ennek a hagyománynak a tovább élése jelentőssé teszi a reziliens diákok arányát is – ezt vizsgáljuk meg a következő kutatási kérdésben.

(K2) Országos szinten a valamennyi fenntartóhoz tartozó iskolát tekintve 24 566 diák sorolható a hátrányos helyzetű csoportba, tehát „nekik van esélyük” arra, hogy a reziliens kategóriába kerüljenek. A mérési eljárásból adódóan, ha a diákok teljesítménye teljesen egyenlően oszlik el, akkor a hátrányos helyzetű diákok 33%-a kellene, hogy a reziliens kategóriába kerüljön (hiszen a reziduálisokat három egyforma részre osztottuk). Ha ennél kevesebb, az azt jelenti, hogy a hátrányos helyzetű diákoknak kisebb az esélyük, hogy a társadalmi háttérükhöz képest jobban teljesítsenek, ha magasabb a reziduális aránya, akkor nagyobb.

Általánosan elmondható, hogy országosan a hátrányos helyzetű diákok valamivel kevesebb mint harmada került a reziliens kategóriába. Matematikából 31,7%, olvasás-szövegértésből 31,1% százaléka tudott a hátrányos helyzetű diákok közül olyan jól teljesíteni, hogy a reziliens kategóriába kerüljenek. Ugyanakkor azt látjuk, hogy a református iskolák hátrányos helyzetű diákjainak 38%-a került ebbe a

⁵ CSH-indexet azoknak a diákoknak esetében tudnak számolni az OH dolgozói, akik maguk vagy szüleik megfelelő mértékben kitöltötték a kérdőívet. Ha ez nem volt megfelelő, akkor adathiánnyal kellett számolnunk.

kategóriába, míg a nem református egyházi iskolák hátrányos helyzetű tanulóinak 31,3%-a, a nem egyházi szektor hátrányos helyzetű diákjainak 31,7%-a tartozik ide matematikából. Ugyanezek az eredmények olvasás-szövegértésből 34,5% a református, 31,1% a nem református egyházi és 31% a nem egyházi iskolák hatodikosai között. Ezekből az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár a református iskolákban alacsonyabb a hátrányos helyzetű diákok aránya, de az ő esetükben működik a „felhajtóerő”, vagyis közülük többen lesznek reziliensek, mint más egyházi iskolákban vagy a nem egyházi szektorban.

(K3) Az alábbiakban azt a kérdést válaszoljuk meg, hogy a hátrányos helyzetű kategóriába eső diákok hátrányai mennyire súlyosak, ill. hogy a pontszámkülönbségeik alapján éppen csak becsúsznak a reziliens kategóriába, vagy egyenesen szárnyalnak az eredményeik.

Az alábbiakban a reziliens diákok csoportjait tekintjük át. Mindent összevetve országosan 10 749 diák került a reziliens kategóriába, ami a teljes diáklétszámnak a közel 11%-a. Ők azok a diákok, akik vagy matematikából vagy olvasás-szövegértésből bizonyultak reziliensnek. 4680 olyan diák van, aki mind a két tesztje alapján ebbe a kategóriába került.

Elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy van-e különbség a reziliencia mértéke között fenntartói szektoronként. Az eredményeink alapján kimutatható, hogy a református iskolákban nagyobbat dob az ugródeszka, itt a két teszten a társadalmi háttér alapján jóslott eredményhez képest elért pontszámkülönbség átlagosan 122,5. A nem református egyházi iskolák esetében ugyanez a különbség 113, a nem egyházi szektorban 112,5 pont.

(K4) Az utolsó kutatási kérdésünk azt vette górcső alá, hogy a reziliens tanulók szétszórtan jelennek meg a rendszerben, vagy vannak bizonyos iskolák, amelyekre jellemzőbb, hogy „nagyobbat dobnak” a hátrányos helyzetű diákjaikon. Másképpen fogalmazva: Vannak-e reziliens iskolák, vagy a reziliens diákok száma véletlenszerűen oszlik el az iskolák között? Eredményeinket úgy kaptuk, hogy megnéztük az egyes telephelyeken a reziliens diákok számát és a teljes évfolyamhoz viszonyított arányát. Az adatok azt mutatják, hogy a református iskolák között inkább egyenlően oszlanak meg a reziliens diákok, ugyanez jellemző az egyéb egyházi iskolákra is. A nem egyházi szektorban azonban sokkal inkább jellemző, hogy egy-egy iskolában magasabb a reziliens diákok aránya.

A továbbiakban csak a református iskolákra fókuszálva tettük fel ugyanezt a kérdést. Ha a körükben elkülönítjük azokat az iskolákat, ahol a hatodik évfolyamon több mint hat reziliens diák van, akkor azt látjuk, hogy a reziliens diákok nagyobb arányban járnak városi iskolákba, továbbá Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben fordulnak inkább elő. Érdekes, hogy Hajdú-Bihar és Pest megyében egyáltalán nincs olyan református iskola, ahol magas volna a reziliens diákok száma vagy aránya. Ennek oka elsősorban az, hogy ezekben a megyékben inkább a jobb családi háttérű családok választják a református oktatást, de lehet, hogy ezeken a területeken a vallásos reformátusok, akik az egyházhoz közel álló intézményeket választanak,

eleve a magasan iskolázottabb rétegből kerülnek ki (pl. az evangélikus felekezet esetében ez a helyzet) (Bacsikai, 2018). Ennek a kérdésnek a megválaszolása még további elemzéseket igényel.

Összegzés

Tanulmányunk hátrányos helyzetű diákok eredményességét vizsgálta a református fenntartású iskolákban, a reziliens diákokra koncentrálnak. Tanulmányunk elején bemutattuk, hogy milyen sokrétű értelmezése és mérési módja van a rezilienciának, amelyek közül az OECD egyik legfrissebb, összehasonlításra kifejlesztett módszertanát választottuk. Az adatelemzéshez az országos kompetenciamérés 2019. évi hatodikos tanulói kérdőív, a családháttér-kérdőív, valamint a telephelyi adatokat tartalmazó, általunk összevont adatbázist használtuk. A református szektort az egyéb felekezetek által fenntartott egyházi oktatási szektorhoz és a nem egyházi iskolák tanulóihoz hasonlítottuk. Azt találtuk, hogy a református iskolák diákjainak eredményessége magasabb ugyan az OKM-teszteken, ugyanakkor a családi háttérük is magasabb. Ezután tértünk ki a reziliens diákok felkutatására. Ehhez a hátrányos helyzetű diákok közül kiemeltük azokat, akiknek az eredményessége kimagasló a társadalmi háttérükhöz képest. Megállapítható, hogy a vizsgált fenntartói szektorok közül a református iskolákban a legmagasabb a reziliens tanulók aránya, akiknek az eredménye is kimagasló. Az is látszik, hogy a reziliensek inkább elszórtan vannak jelen a református iskolák rendszerében és hogy a nagyvárosokban szinte egyáltalán nem találjuk meg őket.

A tanulmány alapját képező kutatást az MTA–DE Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar) hajtotta végre, és a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatás-fejlesztési Kutatási Programja támogatta. Az elemzés a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja, továbbá a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Hivatkozott irodalom

- AGASISTI, T., AVVISATI, F., LONGOBARDI, S. & BORGONOV, F. (2018). *Academic resilience. What schools and countries do to help disadvantaged students succeed in PISA*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/e22490ac-en>. 8–15.
- BACSKAI K. (2018). Az egyházi általános iskolák felekezetenkénti leíró jellemzése a 2011-es bővülés előtti és utáni időszakban. In TÓTH D. A. (szerk.). *Az oktatás gazdagsága: tanulmányok Polónyi István tiszteletére*. Debrecen, Center for Higher Education Research and Development. 121–137.

- BACSKAI K. (2015). *Iskolák a társadalom peremén*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- BACSKAI K. & Ceglédi T. (2022). Ugródeszka-e a református iskola a hátrányos helyzetű tanulóknak? Reziliens diákok a református oktatási rendszerben. *Collegium Doctorum. Magyar Református Teológia*, 18(2), 101–112.
- Ceglédi T. (2012). Reziliens életutak, avagy A hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 85–110.
- Ceglédi T. (2018). *Ugródeszkaán. Reziliencia és társadalmi egyenlőtlenségek a felsőoktatásban*. Debrecen, CHERD-Hungary.
- Kozma T. (1973). Hátrányos helyzetű iskolai körzetek. In Kiss Á. (szerk.). *Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- Kozma T. (1975). *Hátrányos helyzet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kozma, T. (2018). Introduction. *Hungarian Educational Research Journal*, 7(2), 8–10, DOI: 10.14413/HERJ/7/Supplement 2
- Kozma T. (2022a). *Innováció és tanulás*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kozma T. (2022b). Mélni, értékelni, statisztikázni. *Új Pedagógiai Szemle*, 72(1–2), 156–170.
- MASTEN, A. S. (2019). Resilience from a developmental systems perspective. *World Psychiatry*, 18(1), 101–102. <https://doi.org/10.1002/wps.20591>
- MASTEN, A. S., HERBERS, J. E., CUTULI, J. J. & LAFAVOR, T. L. (2008). Promoting Competence and Resilience in the School Context. *Professional School Counseling*, 12(2), 76–84. <https://doi.org/10.5330/psc.n.2010-12.76>
- Oktatási Hivatal (é. n. a). *Országos kompetenciamérés 2021-ig. Általános leírás*. https://www.oktatas.hu/koznevel/meresek/kompetenciameres/alt_leiras. (Utolsó látogatás: 2024. 01. 14.)
- Oktatási Hivatal (é. n. b). *Kompetenciamérés. Általános szakmai anyagok. Technikai leírás*. https://www.oktatas.hu/koznevel/meresek/kompetenciameres/tanulmanyok_publicaciok. (Utolsó látogatás: 2024. 01. 14.)
- Oktatási Hivatal (2022). *Országos Kompetenciamérés. Országos jelentés*. Budapest, Belügyminisztérium.
- OECD (2011). *Against the Odds. Disadvantaged Students Who Succeed in School*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264090873-en>. 23–25.
- OECD (2016). *PISA 2015 Results. Excellence And Equity in Education*. Volume I. OECD Publishing.
- OECD (2019). *PISA Results 2018*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/pisa/publications/pisa-2018-results.htm>. 2019.
- PUSZTAI G. (2014). Felekezeti oktatás új szerepekben. *Educatio*, 23(1), 50–65.
- SCHLEICHER, A. (2023). *PISA 2022. Insights and Interpretations*. OECD Publishing.
- UNGAR, M. (2021). *Multisystemic Resilience: Adaptation and Transformation in Contexts of Change*. Oxford University Press.